

РОЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ ТВОРЧОСТІ В ПОДОЛАННІ ФЕНОМЕНУ БЮРОКРАТІЇ

Р. І. Пашов

*старший викладач кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»*

Соціальна творчість, як відомо, є масовим явищем її характерною особливістю, є стихійне та наукове управління соціально-творчою діяльністю людей. Суспільна практика показує, що стихійна соціальна творчість відбувалася, як правило, в такій послідовності: виробничо-трудова – духовна – суспільно-політична творчість, яка є фазою безпосереднього творення нових суспільних відносин в рамках абсолютистської, бюрократично централізованої держави.

Ключові слова: соціальна творчість, феномен бюрократії.

Існуюча в Україні державна система управління в значній мірі – спадкоємець всього найгіршого, що мало місце бути в складі радянської системи і несе, – примножуючи, – у собі всі її вади. При переході до так званого «демократичного суспільного ладу (ринкової економіки) помилковим є твердження, що це поклато край феномену бюрократії» [11, 54]. На нашу думку, саме бюрократія доклала чимало зусиль для цього перетворення. Власне – і спотворення. Вона – основний та найактивніший (в режимі активізму) його суб'єкт.

У наукових розвідках минулих часів прямо стверджується, що в нашому суспільстві «бюрократичні перетворені форми обумовлені насамперед соціально-організаційними й особистісними джерелами» [1, 51]. Бюрократизм розглядався винятково як управлінський феномен. Пошук причин його існування обмежувався, як правило, виключно сферою діяльності управлінського апарату. Аналізувалися різноманітні, суто поверхневі бюрократичні прояви, і всі причини їхнього існування вбачалися винятково в недоліках службової, посадової діяльності. Зрозуміло, що істотно просунутися вперед у розумінні причин явищ, що позначалися терміном «бюрократизм», можна лише за однієї умови: вірно сформулювавши питання про зв'язок бюрократизму зі всіма існуючими суспільними відносинами, про те, що джерела бюрократизму – у недосконалої самих суспільних відносин, інститутів, ідеології та практик соціального буття. Намагатись пояснити наявність різних бюрократичних проявів виключно пережитками минулого або ж виключно впливом ворожих соціалізму сил – означало б свідомо йти в глухий теоретичний кут, ухилитися від об'єктивного науково-бездоганного осмислення даного феномену.

Ми переконані, що бюрократію треба розглядати як соціально-економічне явище, яке притаманне будь-якій суспільній формації. Звісно: капіталізму – іманентно, комунізму –

трансцендентно. Саме такий підхід представляється найбільш вірним з теоретичної і практичної точок зору і, на наше переконання, заслуговує подальшої розробки.

Для будь-якої суспільно-економічної формації, як відомо, найважливішою визначальною умовою, способом буття є свідомо соціальна творчість мас. Лише за цієї умови суспільство формується не стихійно, а як результат свідомої і цілеспрямованої діяльності народних мас. Ця діяльність повинна здійснюватися у різноманітних формах, які, при всій їх різноманітності, мають єдиний зміст: вони спрямовані на постановку та розв'язання базисних соціальних завдань шляхом організації колективних зусиль, розвитку здібностей, ініціативи, творчих сил кожної людини.

Суспільство, на відміну від природи, розвивається завдяки соціально-творчій діяльності людей, здатних пізнавати закони його розвитку і свідомо використовувати їх. Загалом історична соціальна творчість може відбуватися в стихійній і свідомій формах. Для розуміння особливостей суспільного розвитку дуже важливо розрізнити ці види історичної соціальної творчості – об'єктивний вплив людей на історію, при якому вони можуть навіть не усвідомлювати себе творцями і свідому історичну творчість, в якій люди беруть участь, оскільки свідомо ставлять і розв'язують певні завдання. Така класифікація історичної творчості набуває особливо важливого методологічного значення при дослідженні соціального устрою суспільства. Саме творчість дає можливість розкрити те істотно нове, що вносить в управління суспільний прогрес.

Людина існує не просто в культурі, але й в історії, яка і є способом руху протиріччя, – виникнення, породження й вирішення його. Культура вчить, індивід вчиться, вчить себе сам, заново відкриває суспільні істини як істини власного досвіду, як розумні, – раціональні та ефективні, - схеми власної діяльності. Учителювання й учнівство - два полюси мислення,

яке – на перетині цих координат. Учителюван-
ня без учнівства й дає «бюрократію культури»
[3, 158]. Саме це мав на увазі Е. В. Ільєнков,
коли стверджував, що школа повинна вчити
мислити. І саме це дасть можливість здійснити
перехід до суспільства, в якому буде повне
самоврядування трудящих (творящих), і як
наслідок – зникнення колишнього типу трудя-
щих як носіїв фізичної праці, зникнення тру-
дящих, які покликають до життя продукти
«одиничної безпосередньої праці», відбудеться
формування людей, здатних розуміти загал-
льні зв'язки, інтереси й завдання, здатних ста-
вити загальні цілі й управляти процесом їх до-
сягнення. Маємо на увазі, звичайно, людей,
пов'язаних між собою спільними інтересами,
людей, для яких спільний інтерес збігається з
особистим і є при цьому сьогоденням, а не
формально-загальним, маючи на увазі людей,
зацікавлених в успіху при досягненні спільної
мети.

Володіючи науковими знаннями об'єктив-
них законів поступу суспільства і застосовую-
чи їх у практичній діяльності, суб'єкт свідомої
соціальної творчості виступає вже не як сліпе
знаряддя об'єктивної необхідності, а як її гос-
подар. Власне: як суб'єктність. Одна справа,
коли об'єктивна необхідність реалізується в
результаті її пізнання та усвідомлення і, отже,
наукового передбачення її наслідків, і інша –
коли вона здійснюється стихійно, без розумін-
ня суб'єктом того, які закони в даному разі ді-
ють і до яких суспільних наслідків діяльності
призводять. «Скасування бюрократії, як стве-
рджував Е.В. Ільєнков, можливе лише за тієї
умови, коли загальний інтерес стає особистим
інтересом у дійсності ... це, у свою чергу, мо-
жливо лише за умови, коли особистий інтерес
стає в дійсності загальним» [4, 175].

Отже, тільки тоді, коли суб'єкт володіє на-
уковими знаннями про суспільство і свідомо
застосовує їх у своїй діяльності, він є дійсним
творцем історії, оскільки підпорядковує процес
розвитку суспільства своїй волі, своїм інте-
ресам. А, оскільки суб'єктність – це повністю
усуспільнена людина, то інтересам багатьох і
всіх. Більш того, за цих умов він може вико-
ристовувати закони розвитку суспільства в по-
трібному йому напрямі – так, щоб мета збігалася
з наслідками його діяльності. «Суспільні
сили, подібно до сил природи, діють сліпо,
насилюючи, руйнівно, поки ми не пізнали їх і
не зважаємо на них, – писав Ф. Енгельс, – але
коли ми пізнали їх, зрозуміли їх діяння, напрям
і вплив, то тільки від нас самих залежить під-
порядковувати їх все більше й більше нашій
волі і за допомогою них досягати наших ці-
лей» [8, 290].

Знання об'єктивних законів розвитку сус-
пільства і на їх основі передбачення соціаль-
них наслідків діяльності людей дає можливість
контролювати не тільки найближчі соціальні

наслідки діяльності, що є характерною озна-
кою будь-якої доцільної людської діяльності, а
й більш віддалені. Крім того, знаючи закономі-
рності розвитку суспільства, умови їх прояву,
суб'єкт спроможний не лише контролювати
процес розвитку, а й, змінюючи умови дії об'є-
ктивних законів історичного розвитку, законів
формування нового, створювати нове, свідомо
творити історію. В певному сенсі можна стве-
рджувати, що в подібних умовах історія (дійс-
на історія) постає як телеологічний процес.
Отже, люди, хоча й не в змозі ані створювати,
ані скасовувати законів природи або суспіль-
ного розвитку, все ж, знаючи умови їх дії і
впливаючи на них, мають можливість добива-
тися бажаних для себе результатів. «Силами
бюрократичного апарату соціалізм не побуду-
єш. Соціалізм живий, творчий є справа самих
мас»; «Якщо від чого й загине радянська вла-
да, то не від зовнішніх ворогів, а від власної
бюрократії» [2, 113]. Цей вислів Е. В. Ільєнко-
ва, – продовження відомої думки В. І. Леніна, –
є показовим, ключовим в розумінні «бюрокра-
тії чистого розуму».

Отже, знання об'єктивних законів суспіль-
ного розвитку і свідоме їх застосування, да-
дуть можливість управляти історичним проце-
сом. При цьому, природно, свідомо соціальна
творчість не тільки не звільняє людей від не-
обхідності рахуватися з об'єктивними закона-
ми, але, навпаки, вимагає більш точного та
більш повного їх врахування. «Не в уявній не-
залежності від законів природи полягає сво-
бода, а в пізнанні цих законів, і в базованій на
цьому знанні можливості планомірно приму-
шувати закони природи діяти для певних ці-
лей» [8, 116]. Свідомо форма соціальної твор-
чості вимагає найбільш повної відповідності
об'єктивного і суб'єктивного. Однак, не приме-
ншуючи значення об'єктивної суті розвитку
суспільства, роль суб'єкта свідомої форми со-
ціальної творчості посилюється настільки, що
стає до певної міри визначальною.

Однією з найважливіших особливостей
свідомої історичної творчості, таким чином, є
те, що її суб'єкт, володіючи науковими знан-
нями про суспільство, творчо застосовує їх до
конкретних умов суспільного розвитку, для
задоволення своїх потреб та інтересів. Завдя-
ки науковому знанню при свідомій формі соці-
альної творчості, рамки свідомої діяльності
людей, усвідомлення ними її наслідків, розши-
рюються до масштабів усього суспільства.

Соціальна творчість, як відомо, є масовим
явищем. Тому другою характерною особливис-
тю свідомої її форми, є наукове управління в
сфері соціальної творчості людей. Поєднання
різноманітних творчих зусиль усіх людей в
одному, бажаному напрямі. При цьому свідомо-
історична творчість передбачає наукове
управління як в соціально-творчій діяльності
усього суспільства – творчу діяльність, – в пе-

спективі: творчість, – у всіх сферах суспільного життя, і насамперед, у сфері матеріального виробництва – об'єктивної основи розвитку суспільства.

І, нарешті, ще однією і, можна сказати, найголовнішою особливістю, своєрідним критерієм свідомої історичної творчості, є збіг поставлених цілей і досягнутих результатів. Правда, ця ознака є функцією вищеназваних, бо тільки тоді, коли суб'єкт володіє науковим знанням, передбачає соціальні наслідки своєї діяльності, планує й організовує практичну діяльність людей відповідно до своїх інтересів, він добивається збігу (співпадіння) поставлених цілей і досягнутих результатів. Проте, незважаючи на таку залежність даної ознаки від інших, не можна не бачити, що саме вона «акумуляє підсумки поєднання з практикою і є достатньою для поділу способів розв'язання суспільних завдань на стихійний і свідомий. Якщо поставлені суспільством цілі і досягнуті результати в основному збігаються, то правомірним буде стверджувати, що суспільство в основному розвивається свідомо» [8, 186].

Проте свідомою формою соціальної історичної творчості потребує для свого розвитку цілком певних, принципового характеру об'єктивних умов, що детермінують співвідношення стихійного і свідомого розв'язання суспільних завдань. Співвідношення стихійності і свідомості у постановці та розв'язанні суспільних завдань залежить, зокрема, від: 1) рівня розвитку продуктивних сил суспільства; 2) рівня розвитку наукового пізнання; 3) типу суспільних і, головне, економічних відносин у суспільстві; 4) рівня соціальної активності людей; 5) ступеня ефективності управління у царині суспільних процесів. Такі умови стають категорично необхідними, коли йдеться вже про розвиток всього суспільства, а не тільки окремих його сфер.

Оскільки свідомою формою соціальної творчості потребує для свого розвитку цілком певних умов та детермінант, то вона з'являється тільки на певному етапі історичного поступу суспільства, коли ним вже досягнутий певний рівень розвитку продуктивних сил, пізнання, певного типу суспільних відносин.

При низькому рівні розвитку продуктивних сил суспільства, коли діяльність суб'єкта цілком підпорядковувалася задоволенню безпосередніх, «найближчих» потреб, суто вітального порядку інтересів і цілей і через це не враховувалась необхідність умов для творення майбутнього, природно, була неможлива свідомо, до того ж – масова, вже не кажучи: суцільна в формі практичної всезагальності соціальна творчість. «Усі дотеперішні способи виробництва, – писав Ф. Енгельс, – мали на меті тільки досягнення найближчих, найбільш безпосередніх корисних ефектів праці [5, 497]».

Свідомою формою соціальної творчості не

могла розвиватися й тоді, коли ще не були пізнані закони розвитку, коли розвиток суспільства, хоча й був справою рук людей, але залишався для них незрозумілим, оскільки в цілому являв собою некерований процес. Не знаючи законів суспільного розвитку, люди, можна сказати, всліпу боролися за поліпшення умов свого життя. Весь парадокс історичного процесу саме й полягав у тому, що прогрес здійснювався внаслідок діяльності людини, а людина при цьому, як правило, була сліпим знаряддям у руках історії. «Погляд, згідно з яким нібито ідеями і уявленнями людей створені умови їх життя, а не навпаки, – писав Ф. Енгельс, – спростовується всією попередньою історією, в якій до цього часу результати завжди були іншими, ніж ті, яких бажали, а в подальшому здебільшого навіть протилежними тому, чого бажали» [8, 639].

Саме тому сьогодні доводиться знову повертатися до багатьох питань, що ними раніше вже вважались розв'язаними та вирішеними. Таким чином, досвід минулого зобов'язує розрізняти і розмежовувати боротьбу з бюрократизмом, тобто з конкретними проявами негативної діяльності бюрократії, і тотального подолання, викорінювання бюрократії як системи існуючих структур і відносин, як особливого соціального феномену.

У класово-антагоністичному суспільстві, що воно ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва, на експлуатації, відсутні умови для свідомої творчості людей, для наукового управління їх діяльністю в масштабах усього суспільства. Завдання і цілі соціальної діяльності людей не збігаються тут внаслідок глибокої суперечливості їх соціального становища, потреб та інтересів. Через це в антагоністичних формаціях відсутні також умови для взаємопогоджених дій соціальних сил в одному напрямі відповідно до законів розвитку суспільства: «Де немає спільності інтересів, там не може бути єдності мети, не кажучи вже про єдність дій» [7, 14].

У суспільстві, побудованому на приватній власності, історичний розвиток складається як рівнодіюча безлічі суперечливих прагнень і дій людей, що з неминучістю породжує розходження між їхніми цілями і наслідками діяльності. Ф. Енгельс зазначав, що в суспільстві, поділеному на антагоністичні класи, стихійні сили «далеко могутніші, ніж сили, які приводяться в рух планомірно», тобто свідомо [8, 358]. Ось чому, одне лише пізнання економічних законів капіталізму, не усуває стихійного характеру його розвитку. Знання про періодичність економічних криз, їх руйнівну силу, – а це ж: лише «арифметика» марксизму, – ще не дають можливості виключити з капіталістичного суспільства нові економічні кризи, які все частіше і частіше його потрясають. Ось чому інтенсивний розвиток продуктивних сил і по-

силення суспільного характеру праці викликають гостру необхідність наукового управління у всіх, без найменшого винятку, сферах життя суспільства.

Приватні інтереси при капіталізмі перебувають в антагоністичній суперечності з вимогами законів суспільного розвитку, що не дає можливості досягти єдності цілей і діяльності людей у масштабах усього суспільства. Тут відсутні об'єктивні умови для цілеспрямованого, планового управління. «Вся сіль буржуазного суспільства, — зазначав К. Маркс, — саме в тому, що в ньому *a priori* не існує ніякого свідомого суспільного регулювання виробництва» [9, 461].

Кризи, що систематично потрясають світ, переконливо підтверджують стихійний характер його розвитку. Отже, для нині суцього суспільства характерне тільки обмежене наукове управління діяльністю людей (у межах підприємства, концерну, монополії, тобто в рамках одного приватного інтересу). Саме в режимі «ким» — «чим». Тобто — дефективне, ганжоване управління. Між окремими острівками керованих процесів зв'язок встановлюється стихійно, внаслідок чого всі нововведення у кінцевому підсумку призводять до непередбачених наслідків. Так, свідомо прискорюючи з метою збільшення прибутку розвиток науково-технічного прогресу, ми, всупереч своїм бажанням, породжуємо кризи.

Отже, констатуємо. Свідома форма історичної творчості в антагоністичних суспільствах неможлива. Суспільний розвиток відбувається тут в основному як стихійний, некерований процес. Адже в так званому інформаційному суспільстві, де інформація стає не загальнодоступною культурною цінністю, а об'єктом приватної власності, купівлі-продажу; власне: свідомо продукованою дезінформацією, розвиваються, є визначальними такі феномени як комерційна таємниця, державна таємниця й інші секрети - як механізми обмеження доступу до інформації. Внаслідок цього інформація стає монополізованою (і як товар, і як об'єкт приватної власності) окремишніми людьми, державними або іншими інститутами. Крім того, інформація починає розповсюджуватися переважно не у світлі культурних цінностей, не у світлі співтворчості, що всі вони лежать у річищі дійсного гуманізму, але у світлі відчужених соціальних форм бюрократичного світу. Адже, поняття «власності» не можна вивести за межі знеособленої «чистіс» власності, так як вона може бути лише за формою суспільною «загальною приватною власністю» [10, 114], а за змістом, — завжди, — є державною... власністю бюрократії. І зрозуміло — буржуазії. Тому, якщо приватна власність у її звичайній формі виступає як власність одного, вона не є власність іншого, то загальна приватна власність виступає як власність всіх, не

будучи власністю... нікого окремо. Тобто, якщо у звичайному випадку вона є те, що відокремлює (відчужує) одного індивіда від іншого, то у випадку загальної приватної власності вона відчужена... від усіх. Така власність виступає як власність держави, але сама держава тією чи іншою мірою є відчуженою від суспільства суспільна сила. Та суспільна власність у державній формі, що існувала і надалі існує у нас, саме і є по своїй суті власністю бюрократії («номенклатури»), саме тою загальною приватною власністю. І тому та номенклатурно-бюрократична приватизація без експропріації експропрійованого (експропріаторів), а шляхом присвоєння того, що було «нічим», яка відбулася в нас, просто юридично оформила те, що існувало фактично. У зв'язку з цим Е.В. Ільєнков цілком слушно стверджував: «Формально-юридичне «усуспільнення» власності, її перетворення в державну, у загальнонародну власність, відповідно до Маркса й Леніна, являє собою необхідний перший, лише перший крок на шляху до дійсного усуспільнення матеріального й духовного багатства, накопиченого у формі «відчуження». Другим кроком повинен стати переворот у всій системі суспільного поділу праці, в умовах безпосередньої праці, у т.ч. і в технічних його умовах [3, 162]». Інакше є небезпека, — і нинішня практика це безумовно підтверджує, — формування бюрократичного устрою ще на етапі суцільної націоналізації всіх засобів виробництва. І, як наслідок, бюрократизації суспільства загалом. При цьому роль структуроутворюючого фактору відіграє не приватна власність, в її чистоту розумінні, а співвідношення феноменів влада-власність. Саме власності на владу відведена роль конструюючої, перманентної сили, притаманної суспільству із самого виникнення... аж до теперішнього часу, яка по суті є нічим іншим як приватною власністю бюрократії на владу. Отже, поняття влада і власність стають синонімами, відбувається становлення тотально бюрократизованого суспільства, — власне: квазісуспільства, — так би мовити «бюрократичного суспільного ладу», який існує завдяки «постійній боротьбі капіталізму і комунізму». Відтворення самого себе (влада -> власність; власність -> владу).

Суспільна практика показує, що стихійна соціальна творчість відбувалася, як правило, у такій послідовності: виробничо-трудова — духовна — суспільно-політична творчість. Це, в свою чергу, пояснює факт «існування» феномену бюрократії у будь-якому соціально-економічному устрої, що спробуємо пояснити у такий спосіб. У процесі виробничо-трудової творчості, яка в соціальній історичній творчості є фазою створення матеріальних передумов формування майбутнього суспільства і відбувається без усвідомлення соціальних наслідків творчої діяльності, тобто стихійно, посту-

пово нагромаджується досить велика кількість змін у продуктивних силах, що викликає необхідність у розв'язанні дозрілої, – незрілка: перзрілої, – суперечності між новими продуктивними силами і старими, віджитими суспільними відносинами. Усвідомлення цієї суспільної необхідності призводить, у свою чергу, до духовної творчості. Остання дістає вираз в усвідомленні суб'єктом, і, насамперед, прогресивним класом, даного етапу суспільного розвитку, необхідності змін у суспільних відносинах як свого класового інтересу, а також вироблення програми практичного здійснення таких змін. На основі виробничо-трудової і духовної творчості народжується суспільно-політична творчість – фаза безпосереднього творення нових суспільних відносин.

При цьому функціонування суспільства встановлюється в рамках абсолютистської, бюрократично централізованої держави. В свою чергу, розбіжності між категоріями людей у суспільстві визначаються насамперед, характером суспільних відносин. Існує привілейована категорія осіб – у сфері управління суспільством. Самоназва: еліта. А коли є еліта, повинна бути – бидлота. Адже важко аплодувати однією рукою... «Той особливий шар, у руках якого знаходиться влада в сучасному суспільстві, це – бюрократія», – писав В. І. Ленін [6, 439], маючи на увазі капіталістичний лад. Щоб при наявності структурної «основи» бюрократії

можна було говорити власне про бюрократію, дійсно необхідно чітко розуміти різницю між суспільством як об'єктом управління і суб'єктами управління. Ці розбіжності і є відчуженням держави від суспільства, відчуження як наслідку розколу суспільства на класи, наслідок соціальної нерівності. Розбіжності мають економічну природу, соціальну основу носять політичний характер і «освячуються» відповідно ідеологією. Очевидно, що бюрократичний характер соціальних процесів обумовлює не дисципліна, не розподіл функцій і не формальні процедури, хоча вони і служать необхідною передумовою нормального функціонування всякої суспільної установи. Розподіл функцій тільки тоді здобуває суворий ієрархічний порядок, коли стає атрибутом бюрократичної системи, коли ієрархія функцій закріплюється та перманентно підкріплюється соціальною ієрархією класів, соціальних шарів.

Протиріччя бюрократії полягає в тому, що вона, будучи невід'ємною частиною «громадянського суспільства», протиставляє себе «людському суспільству і усупільненому людству». У сутності, з цим «кістяком» політичної влади тісно зростається монополістичний бізнес в вигляді олігархічних груп, і цей конгломерат економіко-політично-ідеологічної влади стоїть над суспільством у цілому. Над. І цим все сказано.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зверев А. Ф. В.І. Ленин о сущности бюрократии и бюрократизма / Зверев А.Ф. // Советское государство и право. – 1987. – № 1. – С. 44-51.
2. Ильенков Э. В. Ленинская диалектика и метафизика позитивизма: (Размышления над книгой В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм») / Э.В. Ильенков– М.: Политиздат, 1980. – 175 с.
3. Ильенков Э. В. Маркс и западный мир / Э.В. Ильенков // Философия и культура. – М.: Политиздат, 1991. – 464 с.
4. Ильенков Э. В. О «сущности человека» и «гуманизме» в понимании Адама Шадфа / Э. В. Ильенков // Философия и культура. – М.: Политиздат, 1991. – 464 с.
5. Куценко В. И. Социальная задача как категория исторического материализма / В. И. Куценко. – К.: Дніпро, 1972. – 371 с.
6. Ленин В. И. Поли. собр. соч. / В. И. Ленин // Сочинения: в 55 т. – М.: Политиздат, 1967. – Т. 1. – 662 с.
7. Маркс К., Энгельс Ф. Полное собр. соч. / Маркс К., Энгельс Ф. // Сочинения в 50 т. – М.: Политиздат, 1957. – Т. 8. – 705 с.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Полное собр. соч. / Маркс К., Энгельс Ф. // Сочинения: в 50 т. – М.: Политиздат, 1961. – Т. 20. – 827 с.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Полное собр. соч. / Маркс К., Энгельс Ф. // Сочинения: в 50 т. – М.: Политиздат, 1964. – Т. 32. – 804 с.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Полное собр. соч. / Маркс К., Энгельс Ф. // Сочинения: в 50 т. – М.: Политиздат, 1974. – Т. 42. – 512 с.
11. Мізес Л. фон. Бюрократія. Запланований хаос. Антикапіталістична ментальність / Людвіг фон Мізес. – М.: Дело, 1993. – 238 с.

Стаття надійшла до редакції 21.05.2011 р.